

KIRGIZ MASALLARINDA MİTOLOJİK UNSURLAR

Mythological Elements in Kyrgyz Folktales

Doç. Dr. Zekeriya KARADAVUT*

ÖZ

Masal, kırgız folklorunda destan kadar yaygın olmamakla birlikte, önemli bir yer tutan türlerden biridir. Kırgızlar bu türe *cöö comok* derler. Comok kelimesinin başına getirdikleri *cöö* kelimesiyle de masalı destandan ayırmış olurlar. Zaman zaman destan türünün tesirinde kalan masal, özellikle çeşitli unsurları (obrazları) bakımından arkaik ve mitolojik özellikler taşır. Kırgız masallarında çeşitli şekillerde yer alan hayvanlar animist dönemdeki fonksiyonlarına benzer fonksiyonlar üstlenerek masalarda yer alırlar. At, geyik, deve, yılan, alp karakuş (zümrüdü anka) kırgız masallarında mitolojik özellikler gösteren hayvanların başında gelmektedir. At, pek çok kırgız masalında sadece binek hayvanı olarak yer almaz, kahramanın dostu, yoldaşı olarak da karşımıza çıkar. Tıpkı insan gibi masal kahramanıyla sohbet eder. Onu tehlikelerden korur. Ve hatta kahramanın yerine kendini feda bile eder. Geyik, kırgız folklorunda önemli bir yere sahiptir. Bugün bile bazı kırgız boyları kendilerinin geyikten türediklerine inanmaktadır. Bu yüzden geyiği *müyüzdüü ene* veya *müyüzdü baybiçe* (boynuzlu ana) olarak adlandırır. Makalede daha çok hayvanlar olmak üzere kırgız masallarındaki mitolojik unsurlar örneklerle değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Masal, *cöö comok*, mitoloji, Kırgız, kahraman

ABSTRACT

Folktales are not dominant as much as Kyrgyz epic but they took a very respectful place in Kyrgyz folk narrations. Kyrgyz people call folktales "cöö comok". They separate folktales from legend by putting "cöö" in front of "comok". Folktales find themselves under the influence of legends from time to time, and especially folktales carry archaic and mythological characters. The animals that take place in Kyrgyz folktales carried their roles during animist era. Horse, deer, camel, serpent, fire bird (Zumrud anka) are the animals that are found in Kyrgyz folk tales. The horse, in Kyrgyz folktales, takes place not only as a transportation element but also as a close friend of the hero and company of the hero of the folktale. The horse talks with the hero of the folktale like human beings. Even the horse sacrifices itself behalf of the hero when the time comes. Also, deer has a very important place in Kyrgyz folktales. Even today, some Kyrgyz tribes believe that they have been created by deer and they come from the same blood. For this reason they name deer as "müyüzdüü ene" or "müyüdüü baybiçe" (Hornet mother). In this article mostly animals have been evaluated by their mythological features.

Key Words

Folktales, *cöö comok*, mythology, Kyrgyz, hero

Kırgız araştırmacılar, günümüzde destan için *epos*, masal için ise *cöö comok* terimlerini kullanmaktadır. Ancak bu adlandırmalar son dönemlere aittir. Bundan otuz kırk yıl öncesine kadar *epos* terimi Kırgızlar arasında pek yaygın değildir. Onlar, hikâye ederek anlatma esasına dayalı türleri ifade etmek için, bu tür daha çok destandır, genellikle *comok* terimi kullanmışlardır. Bu yüzden de masalla destanı birbirinden ayırırken masalı da karşılayan *comok* terimin başına *cöö* kelimesini getirmişlerdir. Büy-

lelikle *cöö comok* terimi ortaya çıkmıştır. Bu terimlerin hangi türleri karşıladıklarının daha iyi anlaşılması için bir iki kaynaktaki tarifleri dikkatinize sunmak istiyorum.

Kırgız Sovyet Ansiklopedisi, *comoku*; Kırgız sözlü edebiyatının en eski türlerinden biri; nesir şeklindeki sözlü hikâyeler, şeklinde tarif eder. Sonra, *comok* teriminden neyin kastedildiğinin daha iyi anlaşılması için de bu türe karşılık Rusların *skazka*, Kazakların ise *ertegi* dediklerini ifade eder. Devam eden cüm-

* Selçuk Üniversitesi, Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Öğretim Üyesi, karadavut@yahoo.com

lelerde ise *comokun skazka* ve *ertegiden* biraz daha dar manada; şiir türündeki epik destanlar için kullanıldığını bildirir. Bu türün (*comok*) nesir şeklindeki küçük hikâyelerine de *cöö comok* denildiğini, bu şekilde adlandırmanın da şekle bağlı olduğunu söyler. Ansiklopedi, *cöö comok* maddesinde ise *comok* maddesine atıfta bulunur (1971: 502-503, 508).

Manas Ansiklopedisi, *comok* teriminin *eposun* karşılığı olduğunu, *cöö comok*tan daha geniş bir manada kullanıldığını yazar. *Cöö comok* maddesinde ise *cöö comok*larla *Manas Destanı'nın* bir-birine etkisinden bahseder (1995: 223, 226-27).

Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdügü, *comok* için; düşünce ürünü (hayali) konu ve olayları abartarak fantastik bir şekilde hikâyeleştirip anlatan halk edebiyatının bir türü tanımını kullanır. *Cöö comok* için ise: İnsanın diğer insanlarla, tabiatla, çevreyle, hayvanlarla ve toplumun her türlü temsilcileriyle olan ilişkilerini, davranışlarını ve düşüncelerini çoğunlukla nesir veya secili bir yapı ile anlatan hikâye olarak tanıtır (1969: 215, 219).

Kıdırbayeva, edebiyat terimleri sözlüğünde *comok* maddesini Rusça *skazka* maddesinde ele almış, böylece *comok* kelimesini masal manasında kullanmıştır (Kıdırbayeva 1963: 128).

Şeriyev de *comoku* halk edebiyatının bir türü, daha çok hayali olayların abartılı ve fantastik bir şekilde anlatıldığı eserler olarak tanıtır. *Comok*ların şiir ve nesir şeklinde olabileceğini, ancak nesir şeklinde ve secili olanlarına *cöö comok* denildiğini bildirir (Şeriyev- Muratov 1994: 34).

1973 yılında yayımlanan Kırgız folklorunun el kitabında, Kırgız folklorunda *comok*larla ilgili iki terimle karşılaştığını, bunlardan birinin *comok*, diğerinin de *cöö comok* olduğu söylenir. *Comokun cöö comoka* göre daha geniş bir mana taşıdığını, Kırgızların *comok* denildiği zaman kahramanlık mücade-

lesi bakımından zengin, edebî bakımdan gelişmiş *Manas* ve diğer destanlar gibi uzun manzum destanları anladıklarını; *cöö comok* denildiği zaman ise hacim bakımından daha kısa, edebî sanatlar bakımından daha zayıf, nesir şeklinde anlatılan türleri kastettiklerini söyler (*Kırgız Elinin Ooziki...* 1973: 245-251). Hemen hemen aynı tarif yeni hazırlanan *Kırgız Edebiyatı Tarihi'nin* birinci cildinde de tekrarlanmıştır (2004: 480).

Kırgız folklorunun derleyicileri arasında ilk sırada yer alan Kayum Miftakov, Kırgız İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Şubesinin 363 numaralı envanterinde saklanan *Kırgız İmlası* adlı yazma eserinde, anlatılan şeyin (masalın) şiirsiz, nesir şeklinde anlatıldığı için *cöö comok* denildiğini bildirir. Daha sonraki araştırmacılar da Miftakov'un bu düşüncesini geliştirerek devam ettirirler. Mesela, Z. Bektenov ile T. Bayciyev: "Dinleyiciler, *Manas* gibi ritimli, sanatlı hareketlerle anlatılan büyük *comoku* (destanı) *comokçulardan* dinledikleri zaman kendilerini atla gidiyorlarmış gibi, *cöö comok*ları (masal) dinledikleri zaman da yaya gidiyorlarmış gibi hissediler" demektedirler (Bektenov-Bayciyev 1948: 93).

Yukarıdaki tariflerde görüldüğü gibi, Kırgız folklorunda anlatmaya dayalı türler için (destan, masal ve halk hikâyesi) genellikle *comok* kelimesi kullanılmaktadır. Kelime burada genel manadaki anlatmayı karşılamaktadır. Anlatılan eser şekil, konu ve hacim olarak ele alındığı zaman ise *comok* biraz daha özelleşerek destanı karşılamaktadır. Günümüzde, destanın karşılığı olarak *epos* kullanılıyorsa da, destan anlatıcılardan bahsedilirken, *Manas* anlatıcıları da dâhil olmak üzere, onlara *comokçular* denilmektedir.

Kırgız masallarının geneliyle ilgili olarak bu zaman kadar müstakil bilimsel bir çalışma yapılmamıştır. A. Usönbayev'in 1976 yılında yayımlanan çalışması ise *turmuştuk cöö comoktor*

(realist masallar) ile ilgilidir (Usönbayev 1976). Gerek yukarıdaki kaynaklar, gerek Usönbayev aralarında küçük farklılıklar olsa da, Kırgız masallarını şu şekilde tasnif etmektedirler:

- a) Hayvan masalları
- b) Sıykırduu (sihirli) masallar
- c) Turmuştuk (realist) masallar

Masal metinlerinin yer aldığı antoloji kitaplarında *ulamış comoktor* adıyla dördüncü bir dala rastlanmaktadır. Ancak bunlar efsanelerdir.

Masalların menşei ile ilgili olarak Batı'da 19. yüzyılın başlarından itibaren çalışmalar başlamıştır. Wilhelm Grimm, Hint-Avrupa grubuna giren milletlerin masallarındaki benzerliği dikkate alarak bu masalların Hint-Avrupa mitolojisinden kaynaklandığını bildirir (Seyidoğlu 1975: XXIX). Grimm'den sonra ortaya yeni teoriler atılır. Gédeon Huet masalların menşei:

- a) Tarih öncesi görüş/Mitoloji okulu/Mitolojik görüş
- b) Tarihi görüş/Hindoloji okulu/Hindoloji görüşü
- c) Etnografik görüş/Antropoloji okulu/Antropolojik görüş olmak üzere üç kaynaktan arar.

Tarih öncesi görüşte masalların kökü Hint mitolojisinde (Vedalarda) aranır. Riga Vedalardaki eski Hint ilah tabirleri üzerinde çalışan Max Müller, Karşılaştırmalı Mitoloji Bilimi'ni kurar. Masal ve mitoloji arasındaki benzerliğe dikkat çeken bu ekolün savunucuları masalın mitolojiden çıkmış olacağını ileri sürerler. Müller, Hint Avrupa masallarının kaynağı olarak Hindistan'ı göstermiştir. Mitoloji ekolünün geliştiricilerinden olan Sir George Cox, Aryan ırkına mensup milletlerin kahramanları arasındaki benzerlikleri araştırmış ve hepsini bir kaynağa bağlamıştır. Güneş tanrısının karanlıkla yaptığı mücadele ve buna bağlı oluşan mitler ilk kaynaktır. W. Grimm, masalların eski mitlerin parçalanmış şekilleri olduğunu, bunların ancak içinden çıktıkları mitlerin kesin

olarak açıklanmasıyla anlaşılabilirliğini söyler.

Tarihi görüş de masalların kaynağı olarak Hindistan'ı kabul eder. Ancak masalların bu alanda tarihi devirlerde şekillenip yayıldığını kabul eder. Bu görüşün savunucuları Vedalar yerine Pañçatantra'nın masallara kaynaklık ettiğine inanırlar.

Etnografik görüşe göre masallar mitolojik dönem değil, insanların toplu olarak yaşamaya başladıkları dönemlerin mahsulleridir. Ayrıca onların vatani Hindistan da değildir. Her masal değişik yerlerde fakat birbirine benzer bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Saim Sakaoğlu, Anadolu-Türk masalları ile ilgili çalışmasında masalların sadece bir dine, bir kültüre, bir coğrafyaya, yani tek bir kaynağa bağlanamayacağını, her masalın ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğini belirtir (Sakaoğlu, 1999: 9). Çünkü masallar sürekli gelişip değişmektedir. Masal en güzel şeklini alsa dahi yayılmaya ve değişmeye devam eder. *Bu yüzden de onda farklı dönemlerin izlerini görmek mümkün olur.*

Kırgız folkloristleri, hayvan masallarıyla peri masallarının animistik ve totemistik dönemde yaşayan ilkel insanların tabiatı algılayışlarına bağlı hayali ve fantastik düşüncelerinin ürünü olarak ortaya çıktığını ve kolektif üretim dönemine kadar şekillendiğini bildirirler. Daha sonraki dönemlerde masalların nesilden nesile aktarılırken büyük değişikliklere uğradığını ve toplumdaki her türlü olayın masallara dâhil edilmesiyle birlikte realist masalların oluştuğunu ifade ederler. Dolayısıyla hayal ve fantezinin masalın ayrılmaz parçası olduğunu kabul ederler. Ancak hayal ve fanteziye de gerçeğin kaynaklık ettiğini ifade ederler. Böylelikle masalları yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, 1. Hayvan masalları (Aybandar cönündöğü cöo comoktor), 2. Peri masalları (Keremettü/sıykırduu cöo comoktor), 3. Realist masallar (Tur-

muştuk cöo comoktor) olmak üzere üçe ayırırlar.

Hayvan masalları, teşekkülleri itibariyle en eski masallar olarak kabul edilmektedir. İlkel insanların tabiat unsurlarını ve hayvanları kendileri gibi yaşayan, düşünen ve konuşan varlık olarak algılamaları, korktukları veya gücün simgesi olarak gördükleri hayvanları kutsallaştırıp onlarla akrabalık kurmaları hayvanlar hakkındaki efsane ve masalların doğmasına zemin hazırlamıştır. Hayvan-insan ilişkisi, bugün bile Kırgız folklorunda önemli bir yer tutmaktadır. Kococaş destanı bunun en güzel örneğidir. Kırgızların genelinin türeyişi ile Bugu kabilesinin türeyişi de hayvan ataya bağlanmaktadır. Bazı efsanelerde Kırgızların sarı bir itten, Bugu kabilesinin de bir bugudan (geyik) türediği anlatılmaktadır (Zakirov 1996: 10-11). Ayrıca Kırgızlarda bazı hayvanların koruyucularının olduğuna inanılmaktadır. Mesela devenin koruyucusu Oysul Ata, köpeğin koruyucusu Kumayık, koçun koruyucusu Koçkar Ata gibi..

İnsanların fikrî yönden gelişmesi ve hayat tecrübelerinin artması hayvanlar hakkındaki ilk düşüncelerinin değişmesine sebep olmuştur. Böylelikle başlangıçta mitolojik ve totemistik özellik gösteren hayvan masalları günümüzdeki şekline dönmüştür.

At, geyik, Alp Karakuş, (Zümrüdü Anka), yılan ve kurt gibi hayvanları Kırgız masallarının bazılarında eski mitik dönemdeki özelliklerine yakın özellikleriyle görürüz.

AT

Türk mitolojisinde ve destanlarında *cet/ata, koruyucu/hami, bilge ve yol gösterici* gibi pek çok fonksiyonu olan at, Kırgız masallarında başlı başına bir masal tipi olmamakla birlikte birçok masalda asıl kahramanın gerçek dostu ve yardımcısı olarak yer alır. Ve sık sık insan gibi konuşarak kahramanı zor durumlardan kurtarır.

Altın Kuş masalında, bahçelerinde

babasının yiyerek gençleştiği elmayı çalan kuşu aramaya giden küçük oğlanın atı, yol üzerinde: “Sola gidenin kendi, sağa gidenin atı ölür” diye kara bir yazı olan taşın yanına geldiklerinde dile gelip:

“Ölürsem ben öleyim, sağ tarafa giderim” diyerek kahramana yol gösterir. Çocuk, konuşan atının yol göstericiliğine uyarak sağ tarafa gider ve bir ormana geldiğinde karşısına bir kurt çıkar ve atı yer. Kurt, ağaca saklanan çocuğun yanına gelerek, ağlamamasını, kendisine yardım edeceğini söyler (Kebekova-Tokombayeva 1978: 88). Karaç Baatır, adlı bir başka masalda da at dile gelip konuşarak kahramanı hem başına gelebilecek felaketlerden korur, hem de ona yol gösterir.

Karaç, devlerin kaçırdığı ağabeylelerini aramaya giderken yolda bir çukura düşmüş, bakımsız, zayıf bir tayı kurtarır. Tay kişneyerek Karaç’ın peşinden gider. Kovsa da ayrılmaz. Karaç, ata gem vurup eyerleyince zayıf tay bir anda dağ gibi cins bir at oluverir ve dile gelip kahramanı yönlendirmeye başlar. Ve zaman zaman tıpkı insan gibi davranarak kahramanın gerçekten bahadır olup olmadığını dener. Kaplan donuna girip ona saldırır. Kahraman, kılıcıyla vuracağı sırada tekrar at donuna girerek kimliğini söyleyiverir. Karaç’a akıl vererek sehillerini takip eden devleri öldürtür, sihir yapar. Göge çıkararak devlerin atlarıyla savaşır. Atın kahramana tavsiyeleri masalda şu şekildedir:

“Ağabeylerini götüren devlerden biri olan Buktugul, seni takip ederek gelmektedir. Onun atı da sihirli, dilimin bağlanması ve kan siyip yürüyemez oluşum da ondan olmalı. Bu zamana kadar o atın dilini çözülmez kılıp ben bağlamıştım. O ise benim dilimi bağlayacak sihri kaybetmişti. Bunları hile ile öldürelim, yoksa öldüremeyiz. Sen gidip selam ver. O, nereye gittiğini sorarsa, kaybettiğin yıklarını aradığımı söyle. O zaman dev: “Karaç geliyor, onu biliyor musun?” diye

sorar. Sen, “Biliyorum” de. “O, sefere giderken seksen öküzün etini yemiş, yedi gün gölden başını çıkararak kar yağdırırmış. Yedi günde gölün üstü donarmış. O zaman buzları göğe atarak Karaç sudan çıkar, düşmana atlanırmış” de, der.

Karaç, atın dediğini yaparak devleri öldürür.

Atların mitolojik en ilkel şeklini Yakut, Tuva, Başkır, Altay ve diğer Türk halklarının epik eserlerinde görmek mümkündür.

Yakutlar arasında anlatılan efsaneye göre at gökteki tanrıların buyruğu ile yerdeki adamlara (kahramanlara) hizmet etmesi için gökten gönderilmiş ve *ürün ay toyon* adlı tanrı tarafından insana verilmiş kutsal bir hayvandır. Bunlar, kahramanı en kanlı savaşlarda koruyarak can yoldaşı gibi hizmet eder. Yenilmezliğe, yorulmaz güce, adam gibi akla ve konuşma özelliğine sahiptirler. Bunların doğumları da bazen destan kahramanlarının doğumlarına benzer. Yani insan gibi doğarlar. Kahraman ile at sanki kardeşmiş gibi bir annenin sütünü içerek büyür. Bir Başkır destanında sürekli don değiştiren Buzansı Bahadır'ın kısıraktan doğması, bazen insan, bazen at donuna girmesi söz konusudur. Destanda, “...Üçüncü gün boz kısıraktan adam doğar...” denir. Destanın başka varyantında “Boz kısıraktan boz bir tay doğar. O tay üç günden sonra çocuk donuna döner. Bu çocuk gelecekteki kahramandır” denilir. Atların koruyucuları vardır. Yakutlarda Dayahogoy, Sayan Altay halklarında Suyla Han ve Kırgızlarda ise Kambar Ata'dır (Orazbekova 1996: 20-21). Propp, hayvan ile insan arasındaki dostluğu eski totem inancının daha sonraki çiftçilik dönemlerinde aldığı yeni şekil olarak açıklar (Propp 2000: 128).

Roux, MÖ 140'larda yaşamış Orta Hanedanlıktan Çinli bir seyyahı kaynak göstererek; “Orta Asya'da, göksel bir atın soyundan gelme, çok güçlü ve atılan çok ilginç bir at ırkı bulunduğunu

ve daha yakın tarihli Çin kroniklerinde, kayaların üzerinde bu atın toynak izlerine rastlandığını bildirir. Ayrıca Orta Asya'da hiç kimsenin yakalayamadığı atların yaşadığı bir dağ olduğu anlatılır. Bölge halkı göksel aygırla birleştirme amacıyla kısıraklarını bu dağa getirir (Roux 2005: 43-44). Şamanist Altaylılarda atın, özellikle de boz atın kutsallığı Kırgız masallarındaki atların mitolojik özelliklerini gözler önüne seren güzel örneklerdir.

GEYİK

Kırgızların bir iki masalında rastladığımız geyik, don değiştirme ve kardeşlikle birlikte yaşama bakımından mitolojik özellikler gösterir. Geyik de tıpkı atlar gibi sihirli güçlere sahiptir.

Kence Bala masalında küçük oğlan babasının düşünde gördüğü mercan gözlü kuşu aramaya giderken geyik sürüsünün içinden geçmek zorunda kalır. Ayrıca devler bu oğlanı geyik şekline getirir. Oğlan yardım ettiği Alp Karakuş sayesinde geyik eti yiyerek yeryüzüne çıkar. Masal özet olarak şöyledir:

Hanın büyük iki oğlu babalarının düşünde gördüğü mercan gözlü kuşu aramaya giderler, ancak bir daha dönmezler. Küçük oğlan hem kuşu, hem de ağabeylerini aramak için yola çıkar. Ağabeylerini bulur, kuşu bulmak için *gidilirse gelinmez* adındaki yola gider. Bu arada önüne geyik sürüsü çıkar. Bunlar o kadar çoktur ki, çocuğun geçip gitmesine engel olurlar. Çocuk, ejderha gibi ıslık çalıp bağırınca birazcık duraklasalar da, tekrar yolu kapatırlar. Bu sefer oğlan kaplan gibi sürünün içine dalar ve geyikler ikiye bölünerek yolu açarlar. Böylece çocuk gece dinlenip gündüz yol alarak, sonunda “gak” eden karganın, “guk” eden kuzgunun bulunmadığı ıssız bir yere gelir. O sırada gözleri fal taşı gibi açık, saçları darmadağın yaşlı bir adam ortaya çıkar ve:

“Gak” eden karganın uçmadığı, adam ayağının değmediği yerde insa-

noğlu ne arıyorsun? Geyik ol!” diyerek çocuğu geyiğe çevirir.

Çocuk sekerek geyiklere karışıp gider.

Geyik olan çocuk yollar, dağlar aşarak bir saraya varır. Oğlanı geyiğe çeviren devin kızı, ağaç kovadaki suya ak taş koyup kara taşı çıkarır. Yedi defa okuyup üfleyerek çocuğu eski hâline getirir. Çocuk kızın tavsiyesine uyarak kuşu aramaya devam eder. Oğlan, yolda karşılaştığı Alp Karakuş’un yavrularına yardım eder. Alp Karakuş da; “İyiliğe iyilik; ben de sana yardım edeceğim. Ben ova geyiğini ovanın, dağ geyiğini dağdan toplayayım. Sen derilerini alıp tuluk (tulul) yap, etlerini kemiklerinden ayırıp ona koy, sonra uçalım” der. Ve göğe doğru (yeryüzüne) uçarlar (Kebekova-To-kombaeva 1978: 83-88).

İkinci masalda durum biraz farklıdır.

Talkamış masalında ağabeyinin attığı elmanın kendisine değmesiyle ağabeyi ile evlenmek durumunda kalan kız, evden kaçır ve bir kayaya sığınır. Yanına gelen küçük kız kardeşiyle birlikte uzaklara gider. Yolda küçük kardeşi susar ve geyik izinden su içerek geyiğe döner. Bir beyin yanında çalışmaya başlarlar. Kız bey ile evleneceği sırada beyin karısı kızı suya atar. Ve geyik olan küçük kızı da kestirip yemek ister. Küçük kız ablasının yanına kaçır onunla konuşurken bey oğlu bunları dinler ve kızı sudan çıkarır. Küçük kız sevincinden gülüp oynarken tekrar eski hâline dönüverir (*Baldar Folkloru* 1998: 322–326).

Kırgızlar arasında geyikle ilgili efsane ve inanmalar oldukça fazladır. Bazı Kırgız boyları kendilerinin geyikten geldiklerine inanmaktadırlar. Bu yüzden onlar geyiği *müyüzdüü ene* veya *müyüzdüü baybiçe* (boynuzlu ana) olarak adlandırılır.

Önceden Narın tarafında Karamırza ve Asanmırza adında avcı iki kardeş varmış. Onlar köylerinde yaşayanları geyik eti ile beslerlermiş. Bir gün şimdi-

ki Narın şehrinin güney batı tarafındaki Ala Mışık dağında geyik avlarıarken geyiklerle birlikte yaşayan iki kardeşten küçük olan erkeğini de vurmuşlar Küçük kardeşi ölen kız böğüre böğüre ağlamış ve onlara *Tohumunuz cüzgö ceptesin, cüzgö cetse de küzgö ceptesin* (Tohumunuz yüze yetmesin, yüze yetse de güze yetmesin) diye beddua etmiş. Bundan dolayı onların soyu çok az imiş. (Baycigitov, 1985: 60).

Efsanenin başka bir varyantında ise avcılarının vurduğu insan değil, bir geyiktir. Onlar karşılmasına çıkan geyiği vuracaklarken: *Aylanayım akeler calgızımdı atpagıla* (Kurban olayım ağabeyler yalnızımı vurmayınız) diye bir kadın sesi duyarlar. Sesin geldiği tarafa baktıklarında ise güzel bir kızı görürler. Kız onlara yaklaşarak öldürecekleri geyiğin biricik ağabeyi olduğunu anlatır. Avcılar geyiği öldürmezler. Geyik kız onlara teşekkür eder ve küçük kardeşleri Alseyit ile evleneceğine söz verir (Bayaliyeva 1972: 36).

Efsaneye göre bu kadının iki boynuzu varmış ve bunlar her yıl değişirmiş.

Kırgızlar, geyiği yarı insan yarı hayvan olarak tasvir ederler. Geyikler insan ya da hayvan gibi ölmez, onların cesetleri olağanüstü bir şekilde ortalıktan kaybolur.

Boynuzlu anne bütün kabileleri korurmuş, fakat kendisine karşı isteksiz ve saygısızca davrananlara da mutsuzluk getirebilirmiş.

Geyik, Kırgızlar arasında totem gibi de kabul edilir. Bazı Kırgız şamanları kendi koruyucu ruhlarının geyik veya ak maral olduğunu söylerler.

Kırgızlara göre geyik etinin günahlardan koruyucu özelliği varmış. Herkes az da olsa yılda bir defa geyik eti yemeliymiş. Çünkü geyik etini yiyen insan günahlarından temizlenirmiş. Bunun için avcı vurduğu geyikten bir parça aldıktan sonra köylülerine verirmiş.

Kırgızlar geyik derisinin kutsal özellikleri olduğunu inanırlar. Geyik de-

risinden yapılan seccadede edilen duanın Allah'a çabuk ulaşacağına inanırlar.

ALP KARAKUŞ

Mitolojik Simurg kuşunun Türklerdeki adıdır. Türklerle birlikte pek çok Hint-Avrupa efsanelerinde kozmik ağacın üzerinde yaşadığına inanılır.

Alp Karakuş, Sibiry folklorunda tanrıların habercisi olarak karşımıza çıkar. Aynı zamanda Altay Şamanlarının kozmik yolculuklarında yardımcısıdır. Alp Karakuş, yer aldığı anlatılarda yavrularını yiyen ejderhayı öldüren kahramanı kanatlarının altına alarak korur, ona yol gösterir. Bazı Türk halklarındaki efsaneye göre Alp Karakuş, Kaf Dağı'nın arkasındaki geniş ve karanlık alandaki dünya ağacının üzerinde yaşar.

Alp Karakuş, Er Töştük Destanı'nın masallaşmış şekli olan Kence Bala masalında, yavrularını ejderhadan kurtaran kahramanı yutup tükürmek suretiyle onu ok batmaz, kılıç kesmez hâle getirir. Sonra da sırtına bindirerek yeryüzüne çıkarır. Başka bir masalda Alp Karakuş'un atının olduğundan ve bu atın da başka atlarla gökte mücadele ettiğinden bahsedilir. Hatta Alp Karakuş insanlarla bahse girer, yarışmalar yapar (Bolçurov 1997: 206-210).

Birinci masalda dişi olarak gösterilen kartal, kahramanı iyileştirip ok batmaz hâle getirerek yaşam kuşu fonksiyonunu ve yuvasının başı göğe değen bir çınarda olması bakımından da kozmik kuş fonksiyonunu üstlenmiştir.

Kartal, Sibiryadaki bazı Türk halklarında totem derecesine çıkarılmıştır. Yakut kabilelerinin koruyucu iyeleri arasında kartal da bulunmaktadır.

Kırgızlar doğum yapan hanımın bulunduğu yere kartal getirirlermiş. Çünkü kartalın çocuğun doğmasını engellenen albarstıyı ve kötü ruhları kovduğuna inanırlarmış (Bayalievaya 1972: 106). Yine bebekleri kötü ruhlardan korumak için beşiklere kartal tırnakları asarlar. Altay Şamanlarının dualarında sık sık adı geçer.

Alp Karakuş tabiatın da koruyucusudur. Yer aldığı her masal ve destanda uçtuğu zaman rüzgâr, yağmur ve şimşekle birlikte tasvir edilir.

YILAN

Genel olarak şeytani varlıklar arasında yer alan yılan, bazı masallarda olumlu yanlarıyla ortaya çıkar. Daha çok geçiş noktalarıyla su başlarında bulunur. Padişah olanları vardır veya hazineleri korurlar.

Altın Yüzük masalında, pazardan alınan yılan yavrusu, niçin bu hâle geldiğini bilmeyen bir şehzadedir. Kendisine yardım eden kahramana sihirli altın yüzüğü vererek teşekkür eder (Bolçurov 1997: 211-215). Bazı masallarda kahramanlar yılanı öldürerek mallarına sahip olurlar (Bolçurov 1997: 38-40).

Bazı masallarda öldürülerek malları elinden alınan yılanlar zaman zaman sihirli ve kutsal varlıklar olarak kabul edilmiştir. Kırgızlar ve diğer Türk halkları çocuklara nazar değmesin diye onların kıyafetlerine yılanbaşı dikmişlerdir. Şaman elbisesindeki yılanbaşlarını da burada hatırlatmak isterim (Anohin 1924: 40).

Kırgızlar yılanı hastalıkları iyileştirmede de kullanmışlardır. Beli ağrıyanlara yılanın safrasını suyla karıştırarak verirlermiş. Kemik vereminde ise yılanı kaynatır, suyunu hastaya içirirlermiş.

Kırgızlar beyaz yılanı evlerin iyeleleri olarak görür, ona hiç zarar vermezler. Tam tersine ileride bir iyilik olacağını işareti olarak kabul ederler. Onun önüne süt dökerek evden çıkarırlarmış. Bunu bilmeyen biri yılanı öldürürse hemen evine gidip yedi tane ekmeği pişirerek yılanı öldürdüğü yere doğru gitmekte olanlara ikram edermiş. Ekmeği yenildikten sonra yilandan özür dileyip affetmesini beklermiş.

Altaylardaki Türk halklarının pek çok masalında yılanlar ve aileleri konu edilmiştir. Bazı masallarda yılanların Şaymerdan adlı bir hanlarının olduğu, insanlar gibi yaşadıkları anlatılmakta-

dır. Altaylılar yılanların insan dilini bildiğine inanır, hatta bazı yaşlı Altaylılar yılanların bazı özel kişilerle konuştuğuna, hatta onlara istediklerini yaptırdıklarına inanırlarmış.

Bazı yılanlarla ilgili olarak da yukarıdakinin tam tersi bir inanç söz konusudur. Yılanlar kötü ruhlara sahip oldukları için hemen öldürülmelidir.

Ötünden yılan geçen insanın işlerinin ters gideceğine ve bu yüzden de bu yılanın öldürülüp yolun iki kenarına konulması gerektiğine inanırlar.

Kırgız masallarının bazılarında ejderhalar da vardır. Ancak onlar yılanlarda olduğu gibi iyi veya kötü diye ikiye ayrılmazlar. Yani tamamen kötüdürler.

Alp Karakuş'la ilgili masalımızda Alp Karakuş'un yavrularını ejderha yemektir.

Pek çok halkın sözlü edebiyatında çoğu zaman kartalı yılan (ejderha) ile birlikte görürüz. Burada kartal gökyüzünün sahibi ve insanlara iyilik getiren güç olarak tasvir edilmekte, ejderha ise bunun aksine yer altı dünyasının (ölüler dünyasının) sahibi olmaktadır. Altay şamanizminde Şamanların elbiselerinde yer alan *yutpalar* (yılanlar) Erlik'in yeraltı dünyasının canavarlarıdır. (Anohin 1924: 43).

Kartal ile ejderhanın ortasında genel olarak dünyanın çoğunluğunun sözlü edebiyatında yer alan hayat ağacı (uzay ağacı) bulunmaktadır.

KURT

Türk mitolojisinin cet, koruyucu, yol gösterici ve hatta bazı soy efsanelerinde tanrısal vasıflar taşıyan hayvanlarından biri de kurttur. Kırgız masallarında tıpkı Oğuz Kağan destanında olduğu gibi kahramanla konuşarak ona yardım eder.

Altın Kuş masalında bahçelerindeki elmayı çalan kuşu aramaya giden küçük oğlanın atını kurt yer ve korkusundan ağaca saklanarak ağlayan çocuğun yanına varıp:

“Korkma, ben senin atını yedim, fakat dileğini yerine getireceğim” der.

Altın kuşu aradığını söyleyen çocuğa, kurt:

“Şimdi sen benim sırtıma bin ve gözünü yum” der.

Çocuk, kurdun sırtına binip gözünü yumar, nice dağları aştıktan sonra gözünü açar ki kuşun yaşadığı saraya gelmişler. Kurt, oğlana ne yapması gerektiğini tembih eder. Ancak oğlan her seferinde kurdun dediklerini unuttur ve yanlış iş yapar.

Kurt, masalda sürekli don değiştirir. At donuna girer, kız donuna girer, kahramana sürekli akıl verir (Kebekova-Tokombayeva 1978: 88).

Kurtla ilgili Göktürklerin soy efsanelerini biliyoruz. Kırgızların Kaba uruğlarının türeyişiyle ilgili de benzer bir efsane anlatılmaktadır. Efsaneye göre kötürüm olan bir çocuğu anne ve babası yurda terk edip gider. Bir yolcu yurdun içinde kurdun çocuğu emzirdiğini görür. Adam, çocuğu evlatlık alır ve adını Kaba koyar. Kaba'nın saçı yele gibi uzun olduğu için ona *Calduu Kaba* (Yeleli Kaba) derler. Bu Kaba'dan Sayak boyunun Kaba uruğu törer (Baycigitov, 1985: 71). Bazı Kırgız kabileleri kurt ismini taşımaktadır. *Adığine* boyunun bir kısmının adı *börüdür*. *Kuşcu* ve *soltu* kabilelerinde *Aksak Börü* adlı insanlar vardır (Bayalievaya 1972: 38).

Kırgızlar arasındaki kurtla ilgili çok yaygın inanış ve törenler vardır. Bunlar arasında çocuklarla ilgili olanı dikkat çekicidir.

Anciyan bölgesinde yaşayan Kırgızlar kurt tırnaklarından süs eşyaları yapar, bunları da hastalıklarından kurtulmak için vücutlarında taşırlarmış At-Başı'nda yaşayan Kırgızlar ise çocuklarını korumak için kurdun derisi ve diz kemiğinden nazarlık yaparmış.

Kırgızlar arasında kurt ile çocuk arasında yakın ilgi vardır. Kırgızlar yeni doğan çocuğa sağlıklı ve uzun ömürlü olması ve de kötü ruhlardan korunması için kurt salyası içirirlermiş. K ı r - g ı z anneler çocuklarını ölümden koru-

mak için özellikle kurdun ağız derisini sakladıklarını. Hem saklanan deriye hem de deriyi almak için yapılan törene *karışır cuttu* (kurt yuttu) derlermiş.

Çocukları hastalık ve kötü ruhlardan korumak için kıyafetlerine kurt dişi dikerlermiş, beşiklerine kurdun aşık kemiğini asarlarmış. Bazen de çocuk düşüren hanımlar bunları kendi elbiselerine dikermiş

Kırgızlar kurttan sadece sihirselle ve büyüsel olarak faydalanmamış, maddi olarak da bazı hastalıklarına çare aramışlar. Bacakları ağrıyanı kurt derisinden yapılan bir pantolon giydirerek tedavi etmeye çalışmışlar ve buna da *börü-catış* demişler.

Hayvanlar ile insanlar arasındaki konuşmalar masalarda evrensel bir temadır. Ancak Altay uygarlığında yalnızca edebî bir tema olarak kalmaz, mitlerle bütünleşirler ve genel bir evren felsefesine karşılık gelirler. Hayvan ve insan boylarının oluşması, aralarında ittifaklar ve savaşlar olması, bu iki grup arasında iletişimin olmasını şart koşar (Roux 2005: 147).

AĞAÇ

Üç dünyayı birbirine bağlayan kozmik yol, göğün katlarını dallarında tutan kozmik direk, yenilenmenin ve uzun hayatın sembolü olan ağaç, Kırgız masallarının pek çoğunda karşımıza çıkmaktadır. Ancak bunlardan en ilginç olanı Er Töştük Destanı'nın masallaşmış şekli olan Kence Bala ile Rum Padişası Menen Turum Padişası adlı masallardadır. Birinci masaldaki ağaç üç mekâmı birbirine bağlayan kozmik ağaçtır. O başı göğe uzanan çınardır. O ağaçta gökyüzünün sahibi olan Alp Karakuş yaşar. Ağaç, geçit vermeyen dağlardan, kimsenin gidemediği tehlikeli yollardan kırk gün gitmek suretiyle bulunabilecek bir yerdedir. Yani mitolojiye göre Kaf Dağı'nın arkasındaki karanlık mekândadır.

"Ağaç, yaşam ve ölüm döngülerine boyun eğerek ve üstünlüğünü yalnızca boyu, sağlamlığı, uzun ömrüyle değil,

aynı zamanda olağanüstü bir yetenekle yaşamı yenileme yeteneği ile de kanıtlar. Ağaç dinamik yaşamın simgesidir." (Roux 2005: 80).

Roux, Mircea Eliade'yi kaynak göstererek ağacın dinsel değerinin pek çok toplumda kendisini gösterdiğini, dolayısıyla bir gücün temsilcisi olduğunu anlatır. Ağacın bu gücünü de iket olmasına, gücünü topraktan almasına, yapraklarını kaybedip sonra onlara yeniden kavuşmasına, yani kendini sürekli yenilemesine (ölüp dirilmesine) bağlar (Roux 2005: 60).

Ağaç, köklerini toprağın derinliklerine kadar saldı ve dallarıyla da göğe uzandığı için sınırsız olarak tasavvur edilir. O hâlde ağaç yer altı ve göğü bir birine bağlayan bir yoldur.

Göğe erişen ağaç üst kısmıyla temsil ettiği göğün kendisidir. İşte bu nedenle şaman törenlerinde her zaman göğün yedi veya dokuz katını temsil eden yedi veya dokuz dallı bir ağaç, tercihen kayın ağacı seçilir (Roux 2005: 70). Diğer bir masalmızda ise ağaç hayat ağacı fonksiyonuyla yer alır. Kuşların, hayvanların, bitkilerin dilini bilen; uyuduğu zaman kırk gün uyuyan, uyumadığı zaman da kırk gün uyumayan Kahraman Kırakanara kocaman bir bulut gibi gelip iki atını ve atları sulamaya götüren iki kızı göklere kaçırarak Alp Karakuş olduğunu bilir ve onu yakalamak için büyük balatasıyla büyük bir ağacı kesmeye başlar. Çünkü Alp Karakuşun canı o ağaçtadır (Bolçurov 1997: 206-211).

Ağacın yapraklarında can taşıdığına, hatta canların ağaç dallarında yaratıldığına dair Türk halkları arasında bir sürü efsane vardır. Bunlardan bir tanesi şöyledir:

Ülgen, tufandan sonra insan vücudunu yaratmış. Sonra yüce Tanrı olan Kuday'a yarattıkları için can istemeye kuzgunu göndermiş. Kuzgun canı getirirken aklıktan yorulmuş, birkaç defa leş görmüş ama alırmamış. Aklıktan dayanamaz hâle gelince gördüğü bir inek

leşinin gözleri için “Ah! Ne güzel gözler” deyince gagasındaki canlar çam, sedir, ladın, ardıç gibi iğne yapraklılar üzerine dağılmış (Anohin 1924: 15).

Diğer ağaçları da şu şekilde sıralayabiliriz: Özellikle kavak ve çınar ağacı başı derde düşen kahramanların saklandıkları yerlerdendir. Heykeller ağaçtan yapılırlar ve bunlar dua ile canlandırılır. Çoban Makmut dev ile girdiği bahiste kesmesi gereken ağacı ağaçların padişahı diyerek kesmez. Kahramanlar atlarını ağaçlara bağlar, çocuk sahibi olmak için kutsal ağaçların dibinde gecelenir. Ağaç kovuğundaki suya ak taş koyup kara taş çıkarılarak tılsım yapılırlar.

Bunların dışında, ölümsüzlük suyu, ağza süt damlatarak sağaltma, gidilince dönülmeyen yollar, demir çarık giyip ele demir asa alarak yola çıkmalar, sihirsel-büyüsel izahlarla sözün sihirli gücü sayesinde insanı tabiattaki başka varlıklara çevirme, göz yumup açıncaya kadar istediği yere gitme, yer altı ve yer üstü dünyalarda mücadele Kırgız masallarının mitolojik unsurları arasındadır. Ayrıca celmogoz, cezkempir, boyu bir karış sakalı beş karış gibi olağan üstü varlıkları da bu gruba dâhil edebiliriz.

Sonuç olarak ilkel insanların inançlarının bir kısmını masallaştırdıklarını söyleyebiliriz. Ayrıca masalların tamamı için ortak bir menşeye yerine her milletin masalını ayrı ayrı ele almak gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bazı masalların mitlerin veya destanların parçalanmış şekli olduğunu görebilmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Anohin, A. V., *Materiali po Şamanstvu o Altaytsev*, Leningrad: Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii pri Rossiyskoy Akademii Nauk, 1924.
- Baldar Folkloru / *El Adabiyatı Seriyasının 20. Tomu*. Bişkek: Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyası Manastanuu Cana Körköm Madaniyatın Uluttuk Borboru yayını, 1998.
- Bayaliev, T., D. *Doislamskie Verovaniya i ih Perejıtki u Kirgizov*. Frunze: Akademiya Nauk Kirgizskoy SSR İstitut İstorii, 1972.
- Baycigitov, Kalıbek. *Kırgız Mifteri, Ulanıştarı cana Legendaları*, Frunze: : Kırgız SSR İlimder

- Akademiya Til Cana Adabiyat İstitutu, 1985.
- Bolçurov, Toktobek. *Kırgız El Comoktoru*, Frunze: Şam Baspası, 1997.
- Bektenov, Z., T. Baciye. *Kırgız Adabiyatı*, 9, Bişkek: Şam Baspası, 1993.
- Kayıpov, Suleyman. *Problemi Poetiki Eposa “Er Töştük”*, Frunze: Akademiya Nauk Kirgizskoy SSR Otdel Rukopisey Publikatsii, 1990.
- Kebekova, B. *Kırgız, Kazak Akındarının Çılgarmacılık Baylanışı*, Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası Til Cana Adabiyat İstitutu, 1985.
- Kebekova, B., A. Tokombaeva. *Kırgız El Comoktoru*, Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası Til Cana Adabiyat İstitutu, 1978.
- Kıdırbayeva, R. Z., ve K. A. Asanaliyev. *Adabiyat Tanuu Terminderinin Kırgızca Kıskaca Sözdüğü*, Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası, 1963.
- Kırgız Adabiyatının Tarihi 1*. cilt, Bişkek: Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyası 2004, 480-532.
- Kırgız Elinin Oozeki Çılgarmacılık Tarihinin Oçerki*, Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası Til Cana Adabiyat İstitutu, 1972.
- Kırgız Sovyet Entsiklopediyası 2*. cilt, Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası, 1971.
- Kırgız Tilinin Tüştürmü Sözdüğü*. Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası Til Cana Adabiyat İstitutu, 1969.
- Lipets, R. S. *Obrazı Batıra i Ego Konya/V Tyurko-Mongolskom Epose*, Moskva: Akademiya Nauk SSSR, 1984.
- Manas Entsiklopediyası 2*. Bişkek: Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyası, 1995.
- Orozobekova, Cıldız. *“Manas” Eposundagı Tulpardın Obrazı Cana Sipatto İkmaları*, Bişkek: “Manas” Eposun Propagandaloo Boyunça Mamleketik Direktsiya, 1996.
- Propp, V. Ya. *Istoriçeskie Kornı Volşebnoy Skazki*, Moskva: Labirint, 2000.
- Roux, Jean Poul (2005), *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, (çev. Aykut Kazancıgil-Lale Aslan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi
- Sakaoğlu, Saim. *Masal Araştırmaları*. Ankara: Akçağ yayınları, 1999.
- Sevidoğlu, Bilge. *Erzurum Halk Masalları Üzerinde Araştırmalar*. Ankara: Atatürk Üniversitesi yayını, 1975.
- Şeriyev, C. ve A. Muratov, *Kırgız Adabiyatı Terminderinin Tüştürmü Sözdüğü*, Bişkek: Kırgız Entsiklopediyası yayınları, 1994.
- Usenbaev, A. *Turmuştuk Cöo Comoktoru Üyrynüü*. Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası, 1976.
- Zakirov, S. *“Er Töştük” Eposunun Varyantları Cana İdeyalık Körkömdük Özgöçölüktörü*, Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası Til Cana Adabiyat İstitutu, 1960.